

MACIEJ KLUSS

 <https://orcid.org/0000-0001-7473-9236>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Prawo propinacyjne w Galicji. Zarys problematyki

Abstract

The Propination Rights in Galicia. An Outline

The propination rights provided for the exclusive right to produce and sell alcoholic beverages. In the 19th century, however, these rights, together with the serfdom, became a relic of a bygone era, having no place in the existing social and legal system, which ultimately led to its abolition.

The article presents research problems related to the propination rights in Galicia. The first part of the article presents the definition and nature of propination in Poland, its connection to the feudal system and the phenomenon of forced propination. The second part of the article discusses the propination rights in Galicia during the first half of the 19th century, taking into account social, political and legal factors. It presents the issue of propination during the period of Galician autonomy in the second half of the 19th century as well. This part includes also issues of competent authorities and the ultimate abolition of these rights on the basis of the Act of December 30, 1875, and the Act of April 22, 1889.

Keywords: propination, propination laws, Galicia, property law, tavern, sale of beverages, distilling, abolition of the propination law, inn, landowners

Słowa kluczowe: propinacja, prawo propinacji, Galicja, prawo rzeczowe, wyszynk, sprzedaż napojów, zniesienie prawa propinacji, karczma, właściciele ziemscy

1. Wstęp

Prawo propinacyjne stanowiło ważny aspekt funkcjonowania społeczeństwa polskiego, zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społecznym. W wiekach średnich, będąc prawem zwyczajowym związanym z karczmą – miejscem spotkań przeznaczonym do wyszynku trunków, szybko stało się jednym z kół napędowych polskiej gospodarki w zakresie wyrobu i sprzedaży napojów alkoholowych. Jako głęboko zakorzenione w świadomości ekonomicznej i społecznej zostało poddane kodyfikacji już pod koniec XV w. i przetrwało aż do końca XIX stulecia.

Zdefiniowania prawa propinacji próbowano dokonać wielokrotnie – zależało to w głównej mierze od ukształtowania propinacji na ziemiach polskich w danym okresie. Zygmunt Gloger w *Encyklopedji staropolskiej* przedstawia pochodzenie słowa „propinacja” od greckiego *pinein*, oznaczającego „pić”, a w średniowiecznej łacinie od słowa *propinatio* oznaczającego wystawienie wina na sprzedaż¹. Walenty Dutkiewicz, znany dziewiętnastowieczny profesor prawa i cywilista, prawem propinacji określił wyłączne uprawnienie służące właścicielom wsi do wytwarzania i szynkowania piwa, gorzałki i miodu oraz do sprowadzania do szynku tych napojów z innych włości. Związany był z tym monopol ustanawiający, że we wsi tylko jej dziedzic mógł warzyć i szynkować trunki wraz z wydawaniem w tym zakresie zezwoleń, co wynikało z nieograniczonej własności ziemi². Prawo propinacji było prawem dominialnym, bezpośrednio związanym z własnością dóbr ziemskich i przysługującym ich właścicielom³. Z początku mogło być wykonywane tylko przez króla, który następnie przenosił je z własnością dóbr na inne osoby. Wraz z upowszechnieniem się wyrobu alkoholu w Polsce tylko król i szlachta mieli prawo do zakładania fabryk i wyrabiania w nich napojów alkoholowych, co wynikało z konieczności wniesienia znacznego kapitału zakładowego oraz posiadania prawa własności gruntu⁴. Wyłączne produkowanie napojów spirytusowych na własnym gruncie nie mogło być przez nikogo zaprzeczane i ograniczane – przemawiała za tym uznawana przez wszystkie dotychczasowe prawodawstwa zasada prawna, że każdemu służy prawo przyrodzonej wolności czynienia tego, co nie narusza praw osób trzecich. Dodatkowo nabywcą praw, które nie należały do nikogo – a do takich zaliczano wyrób, wyszynk i sprzedaż napojów – stawał się ten, kto prawa te objął w posiadanie lub zaczął wykonywać. Prawo propinacji przybrało zatem charakter prawa rzeczowego, które przechodziło wraz z własnością dóbr na kolejnych właścicielach⁵.

Nieco inną definicję propinacji w okresie autonomii galicyjskiej, na gruncie przepisów ustawy z 30 grudnia 1875 r. oraz ustawy z 22 kwietnia 1889 r., zaproponował dr Godzimir Małachowski, ograniczając wyłączność prawa propinacji tylko do wyszynku i sprzedaży napojów, stwierdzając tym samym, że jest ono prawem wyrobu oraz wyłącznego wyszynku i sprzedaży napojów spirytusowych w obrębie pewnej miejscowości⁶. Z kolei dr Tadeusz Skalkowski określił prawo propinacji jako wyłączne prawo wyrobu napojów spirytusowych oraz wyłączne prawo „drobiazgowej sprzedaży” (wyszynku) tych napojów w obrębie miejscowości składających się z gmin i obszarów dworskich, które stanowiły jedną całość w okresie przed zniesieniem stosunków poddańczych⁷.

Na terenach Królestwa Galicji i Lodomerii propinacja stała się w XIX w. problemem zarówno władzy, jak i społeczeństwa. Przede wszystkim prawo propinacji, jako wynikające z prawa własności gruntu, było w Galicji prawem prywatnym i tym samym pozostawało poza pełnym nadzorem władz krajowych. Postępujące problemy gospodarcze

¹ Gloger, *Encyklopedja staropolska*, t. 4, 130.

² Dutkiewicz, *Prawa Cywilne*, 159.

³ Skalkowski, *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r.*, 1.

⁴ „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 1.

⁵ *Ibid.*, 2.

⁶ Małachowski, *O ingerencji sądów*, 19.

⁷ Skalkowski, *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r.*, 13.

Galicji spowodowane niewystarczającą produkcją rolną przy bardzo dużych dochodach płynących z propinacji doprowadziły do nadużyć i wyzysku społeczeństwa przez właścicieli ziemskich, co związane było z charakterem propinacji wiejskiej i zmuszaniem włościan do pobierania alkoholu wyłącznie z ziem ich pana⁸. Sam sposób wykonywania propinacji nie był także w Galicji jednolity: inaczej wyglądał na wsi, a inaczej w miastach. Nie umknął też uwadze władzy galicyjskiej problem pijaństwa chłopów, którzy trudności życia codziennego pokonywali przez spożywanie alkoholu. W samej Galicji gorzelnictwo było jedną z najważniejszych gałęzi gospodarki – w 1844 r. aż 60% spirytusu wytwarzanego w monarchii habsburskiej pochodziło z Galicji. Zwracano także uwagę na następstwa zdrowotne nadużywania alkoholu, na co wpływ miało znaczne upowszechnienie spożycia wódki, spowodowane wzrostem jej produkcji, dostępnością i obniżeniem ceny⁹. Wraz ze zniesieniem poddaństwa propinacja stała się nieprzystającym do ówczesnych czasów reliktem starego systemu, co wpłynęło na decyzję o jej zniesieniu – ostatecznie prawo propinacyjne w Galicji zlikwidowano w 1889 r., a wszelkie związane z nim prawa wygasły z końcem 1910 r.

W odniesieniu do Galicji przemysłem gorzelnianym w ujęciu historycznym zajął się Jerzy Michalewicz¹⁰, browarnictwem zaś Adam Spyra¹¹. Tematyka propinacji galicyjskiej w ujęciu prawnym, szczególnie w zakresie zniesienia i wykupu tego prawa w drugiej połowie XIX w., pozostaje nadal w dużej mierze niezbadana. Istnieją w tym temacie teksty źródłowe, pochodzące z tego samego okresu, stanowiące komentarze czy uwagi do kształtujących się wówczas przepisów w zakresie zniesienia i wykupu prawa propinacji, niebędące do dziś przedmiotem wnikliwszych badań, podobnie jak przepisy prawa i źródła archiwalne pochodzące z okresu autonomii galicyjskiej. Celem niniejszej pracy jest omówienie prawa propinacyjnego w Galicji z uwzględnieniem problematyki jego zniesienia i wykupu na gruncie najważniejszych przepisów ustaw z 30 grudnia 1875 r. i 22 kwietnia 1889 r. wraz ze wskazaniem oraz omówieniem przyczyn ustrojowych i społecznych tego zniesienia. Praca ta stanowi jednocześnie wstęp do dalszych, szerszych badań w przedmiocie prawa propinacji w Galicji, sposobu jego zniesienia i wykupu wraz ze zbadaniem praktyki organów galicyjskich w tym zakresie.

2. Wolność propinacji a przymus propinacyjny

Zgodnie z obecnym stanem wiedzy nie jest możliwe dokładne określenie, kiedy w Polsce rozpoczęto produkcję napojów spirytusowych. Wydział krajowy galicyjski w sprawozdaniu z 27 listopada 1866 r. postawił tezę, że wyrób napojów spirytusowych z surowych ziemiopłodów może być równie dawny jak rolnictwo¹². Pewne jest natomiast upowszechnienie produkcji alkoholu na ziemiach polskich w XV w., o czym świadczy statut Jana Olbrachta z 1496 r., będący pierwszą znaną kodyfikacją dotyczącą prawa propinacji

⁸ Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 21–2.

⁹ Fras, *Galicja*, 52–3.

¹⁰ Michalewicz, *Przemysł gorzelniany Galicji*.

¹¹ Spyra, *Browarnictwo Galicji*.

¹² „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 1.

w Polsce. Na jego mocy, w wyniku sprzeciwu propinatorów – głównie szlachty – będącego odpowiedzią na działania starostów oraz urzędników królewskich, polegających na ściąganiu myta z przewozu trunków czy wymuszaniu sprowadzania piwa tylko z miast królewskich, ułatwiającego ściąganie podatków¹³, odsunięto króla i jego starostów od ingerowania w sprawy swobody poddanych do sprowadzania, warzenia, szynkowania i spożywania piwa¹⁴. W statucie Jana Olbrachta z 1496 r. zabezpieczono także wolność sprowadzania piwa oraz innych trunków z całego królestwa, nie ograniczając tego prawa tylko do jednej karczmy.

Z czasem pojawiła się jednak tendencja (wynikająca w dużej mierze z przychodów, jakie przynosiła propinacja), aby prawo propinacji służyło wyłącznie właścicielowi dóbr ziemskich i było połączone z zakazem kupowania przez poddanych trunków z innego miejsca niż z karczmy dworskiej. W ten sposób powstał na wsi tak zwany przymus propinacyjny, oznaczający nakaz kupowania oraz konsumpcji wódki i piwa przez poddanych wyłącznie z gorzelnii i browarów należących do ich pana¹⁵, którego złamanie obłożone było sankcją karną¹⁶. Jednocześnie, celem zapewnienia ciągłej konsumpcji trunków w karczmach pańskich, stosowano tak zwane przymusowe narzuty propinacyjne – każda rodzina chłopska musiała w ciągu roku spożyć określoną ilość trunków z pańskiej karczmy lub tę ilość przymusowo wykupić. Jeżeli chłop uchylał się od tego obowiązku, karczmarz lub szynkarz pański zanosił odpowiednią ilość napojów do ich domostw lub ściągał ich do karczmy, używając w tym celu różnych forteli¹⁷. Tak ukształtowany przymus propinacyjny był jednym ze specyficznych tworów ustroju feudalnego w jego erze pańszczyźnianej. Feudalizm, jako ustrój społeczno-ekonomiczny, opierał się na feudalnej gospodarce rolnej, którego podstawą w Polsce było podwójne prawo własności ziemskiej – bezpośredniej i pośredniej (użytkowej)¹⁸. Własność bezpośrednia należała do pana, chłop natomiast miał własność podległą gruntu w formie dziedzicznego użytkowania¹⁹. Z tytułu własności pośredniej chłop był zobowiązany do świadczeń wobec ich pana – do tak zwanej renty feudalnej. Wraz z rozwojem gospodarki folwarcznej doszło do utwierdzenia poddaństwa w jego trzech aspektach: osobistym, gruntowym i sądowym. Towarzyszyła temu pańszczyzna – renta odrobkowa w postaci wykonywania przez chłopów dużej ilości pracy koniecznej do produkcji towarów przeznaczonych na sprzedaż krajową i zagraniczną²⁰. Wiązało się z tym także zastrzeżenie poddaństwa osobistego w szczególności poprzez przypisanie chłopów do ziemi pana. Oprócz pańszczyzny szczególnym źródłem dochodów pańskich były wpływy z monopoli dworskich, wyni-

¹³ *Ibid.*, 30–1.

¹⁴ „[65] [...] Znosimy na zawsze nadużycie, [...] t. j. zmuszanie poddanych, aby do domów i karczem przyjmowali piwo z miast królewskich, stanowiąc, aby panowie wsi i ich poddani w tej wolności byli zachowani, iż wolno każdemu piwa i inne trunki skądkolwiek bądź brać i we wsiach ich warzyć i warzyć kazać i wolno użytkować bez wszelkiej obawy z naszej strony, lub starostów naszych zakazu, aresztowania lub kary”. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 4, 130. Zob. też VC I/1, 76–7.

¹⁵ Michalewicz, *Przemysł gorzelniany Galicji*, 163; Burszta, *Wieś i karczma*, 20–2.

¹⁶ Rafacz, *Przymus propinacyjny*, 3.

¹⁷ Burszta, *Wieś i karczma*, 18.

¹⁸ *Ibid.*, 19.

¹⁹ Chłopi mogli dysponować gruntem zwykle za zgodą pana lub jego urzędnika – akty te były wpisywane do ksiąg sądowych wiejskich, jeżeli takie istniały. Por. Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, 201.

²⁰ *Ibid.*, 200.

kających z własności ziemi i obowiązujących na obszarze należącym do pana – jednym z nich była właśnie propinacja²¹. Wyzysk pańszczyźniany doprowadził do skrajnie trudnej sytuacji życiowej chłopów, którzy – nie znajdując możliwości polepszenia swoich warunków – pocieszali się spożywaniem alkoholu²². Procederowi temu sprzyjali właściciele ziemscy nie tylko poprzez przymus propinacyjny, ale też poprzez wręcz zmuszanie chłopów do picia, co w prosty sposób zwiększało dochody dworskie z propinacji.

Stan ten utrzymywał się przez wiele lat i został pośrednio potwierdzony przez prawa kardynalne z 1768 r., które ugruntowały władztwo dziedzica nad chłopem. W art. XIX tego aktu prawnego ustanowiono wyłączność prawa propinacji przysługującego właścicielowi ziemskiemu, wynikającego z nieograniczonej własności ziemi i podlegającego dziedziczeniu²³. Wysokie przychody propinacyjne właściciele propinacji doprowadziły jednak do nadużyć interpretacyjnych powyższych postanowień²⁴ – uznawano je za potwierdzenie obowiązku kupowania alkoholi wyłącznie w karczmach dworskich, ponieważ i jedno, i drugie stanowiło własność pana. Co ciekawe, stało to w sprzeczności z zasadniczą wolnością propinacji zapewnioną przez statuty piotrkowskie z 1496 r., które w żaden sposób nie zostały zniesione – przymus propinacyjny nie był zatem prawem stanowionym, a rodzajem zwyczaju, akceptowanego i propagowanego przez właścicieli ziemskich. Pod koniec XVIII w. prawo propinacji było w pełni we władaniu pana jako właściciela dóbr ziemskich, z którymi było nierozzerwalnie związane, a poddani mogli kupować napoje tylko i wyłącznie z karczem znajdujących się na dobrach ich pana. Ugruntowany w ten sposób przymus propinacyjny był źródłem wyzysku, jednym z przejawów władzy pana nad chłopem, ściśle zakorzenionym w systemie pańszczyźnianym, co wraz ze zniesieniem poddaństwa w Galicji stało się jedną z przyczyn podjęcia decyzji o całkowitym zniesieniu prawa propinacji²⁵.

Inaczej kształtowała się sytuacja w miastach, w których obowiązywała wolność propinacji, nadanej miastom na mocy przywilejów, dokumentów lokacyjnych, listów nadawczych króla, bądź właścicieli dóbr²⁶. Wolność propinacji wynikała z wolności przemysłu i handlu przysługującej miastom (o ile nie podlegała ograniczeniom przez postanowienia cechowe²⁷) i przejawiała się między innymi w prawie do sprowadzania alkoholi z różnych ziem – czy to na wyszynk, czy to na użytek domowy. Charakter propinacji miejskiej był szczególnie przede wszystkim ze względu na relacje własnościowe w miastach, ograniczenia cechowe, podatki miejskie, stanowiące konkurencję dla mieszczan

²¹ Innym monopolem dworskim był tzw. przymus mlewa – nakaz mielenia zboża wyłącznie w młynie znajdującym się w dobrach pana, za co chłopci musieli uiszczać opłatę. *Ibid.*, 201; Burszta, *Wieś i karczma*, 20.

²² Stanisław Staszic daje świadectwo beznadziejnej sytuacji polskich chłopów pańszczyźnianych, którzy nie tylko nienawidzili swoich panów, ale w strachu przed nimi przepijali ostatnie oszczędności – hasłem rolnika polskiego miało być „Tylkoć też tyle mojego, co przepiję”. Staszic, *Przestrogi dla Polski*, 79.

²³ „Całość dominij et proprietatis (łac. władania i własności) stanu szlacheckiego nad dobrami ziemskimi, dziedzicznymi y ich poddanymi, według praw statutowych niegdy odeymowana ani zmniejszana być nie ma”. VL 7, 280.

²⁴ Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 17–9.

²⁵ „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 5.

²⁶ *Ibid.*, 11.

²⁷ Bobrzyński, *Prawo propinacyi*, 25.

browary i szynki gminne, a także relacje między propinatorami miejskimi a browarami/gorzelniami ościennymi²⁸. Kwestie te wymagają dalszych, obszernych badań.

3. Prawo propinacji w Galicji

Na terenach Galicji prawo dotyczące wyrobu gorzałki i miodu, które stanowiło dochód dworski, zostało uregulowane w drodze patentu cesarskiego ogłoszonego rozporządzeniem gubernialnym z 19 sierpnia 1775 r. Na jego mocy władze potwierdziły dotychczasowe prawa propinacyjne właścicieli ziemskich, w tym także wolności sprowadzania trunków z dowolnego źródła ustanowionej przez statuty piotrkowskie Jana Olbrachta²⁹. Jednocześnie patent ten przewidywał nałożenie, w sposób jak najmniej dotkliwy dla właścicieli dóbr, umiarkowanej daniny na wódkę i miód pitny w miejsce dotychczasowego szelężnego i czopowego, przy jednoczesnym ograniczeniu nadmiernego spożywania tych trunków³⁰. Zgodnie z postanowieniem z 5 grudnia 1800 r.³¹ uznano zasadę, że prawo wyrobu gorzałki służy wyłącznie dworom na mocy przywileju.

Przedmiot prawa propinacji w Galicji dotyczył wyłącznego wyrobu i sprzedaży piwa, wódki, miodu i wszelkich przyprawionych gatunków tychże napojów – w tym wymiarze został potwierdzony przez patent z 19 sierpnia 1775 r. Na mocy § 58 patentu z 16 czerwca 1786 r. oraz dekretu Kancelarii nadwornej z dnia 3 czerwca 1819 r. do L.16731 z przedmiotów prawa propinacji przysługującego dworom wyłączono wyszynk wina³². Powstawała także wątpliwość, czy do przedmiotu propinacji galicyjskiej należały słodzone wódki – rosolisy i likiery. Pozostawało to kwestią sporną wytwórców tych napojów, upatrujących swoich praw w wolności przemysłowej, wyłączonej spod propinacji oraz samych propinatorów, dążących do utrzymania swojej wyłączności wyrobu, sprzedaży i wyszynku³³. Kwestię przedmiotu propinacji galicyjskiej uporządkowano dopiero w drugiej połowie XIX w. rozporządzeniem namiestnictwa z dnia 15 maja 1866 r. do L.2408, zgodnie z którym prawo propinacji obejmowało wyłączne prawo do wyrobu i wyszynku gorzałki, piwa, miodu, wiśniaku i maliniaku oraz częściowe prawo wyszynku rosolisów, likierów, śliwownicy, rumu, araku i ponczu³⁴.

W tym miejscu należy odróżnić sposób wykonywania propinacji w miastach galicyjskich. Na mocy dekretu Kancelarii nadwornej z dnia 17 lipca 1785 r. prawo propinacji było udzielane miastom na podstawie wcześniej już nabytych praw i podlegało powszechnej możliwości wydzierżawienia przez miasta przy jednoczesnym zakazie wyrobu napojów propinacyjnych przez obywateli miejskich jako działania na szkodę przemysłu³⁵. Jednocześnie na podstawie rozporządzenia gubernialnego z dnia 14 październi-

²⁸ Por. *ibid.*, 51–9.

²⁹ „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 3, 6.

³⁰ Kasperek, *Zbiór ustaw administracyjnych*, 214.

³¹ Dekret gubernialny z dnia 4 lipca 1800 r. do L.18744. *Ibid.*, 215.

³² *Ibid.*, 217.

³³ Por. Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 81–9.

³⁴ Kasperek, *Zbiór ustaw administracyjnych*, 221.

³⁵ *Ibid.*, 217.

ka 1816 r. do L.14238 ustanowiono wydzierżawienie prawa propinacji w miastach w ten sposób, by dzierżawca napoje te mógł wyrabiać sam, sprowadzać je spoza terenu swojej działalności gorzelniczej lub zwracać umowy z już funkcjonującymi w mieście propinatorami³⁶. Później, zgodnie z dekretem Kancelarii nadwornej z dnia 23 stycznia 1834 r. do L.24066, dzierżawcom propinacji w miastach pozwolono pobierać opłatę od napojów sprowadzanych przez mieszkańców miasta na użytek własny z tytułu ekwiwalentu za powstałe straty w dochodzie z propinacji³⁷.

W Galicji doprowadzono także do uregulowania kwestii przymusu propinacyjnego. Przede wszystkim, na podstawie cyrkularza z dnia 21 marca 1788 r., zabezpieczono wolność poddanych do nabywania trunków nie tylko z włości ich pana, ale też z terenów innej zwierzchności. Warunkiem było wykorzystywanie ich na użytek własny – poddany nie mógł prowadzić wyszynku kupowanymi napojami. Prawo to zostało potwierdzone i powtórzone postanowieniem z dnia 28 stycznia 1832 r., z dodatkiem sankcji karnych za pobieranie opłat od sprowadzania alkoholi na użytek własny oraz prowadzenie nielegalnego wyszynku tymi napojami przez poddanych. Na mocy rozporządzenia gubernialnego z dnia 19 grudnia 1831 r. dwory korzystające z prawa propinacji nie mogły także pobierać podatku od sprowadzania napojów z innych terenów, dokonywanego na własną potrzebę, nawet celem wyrównania dochodu z propinacji. Prawo takie zostało jednak udzielone miastom, dekretem kancelarii nadwornej z dnia 4 czerwca 1840 r. do L. 13.674, w postaci dodatku gminnego, który na mocy rozporządzenia gubernialnego z dnia 27 października 1820 r. do L. 53.609 mógł być pobierany do kasy miejskiej zgodnie z odpowiednio określoną taryfą, osobno dla każdego miasta na podstawie panujących w nim stosunków. Dodatek ten był pobierany przez dzierżawcę prawa propinacji od sprowadzania napojów na użytek własny. W razie przemytu trunków podlegały one konfiskacie i karze w ich trzykrotnej wartości – co ciekawe, pojawiła się osoba donosiciela, który za swój donos mógł otrzymać wynagrodzenie w wysokości połowy nałożonej kary. Ponadto obce browary wyrabiające trunki w mieście musiały płacić propinatorowi podatek od każdej beczki warzonego piwa³⁸. Ostatecznie przymus propinacyjny został w Galicji uchylony na mocy art. 11 ustawy sejmowej z dnia 7 września 1848 r.³⁹

Kwestią prawa propinacji w Galicji w pierwszej połowie XIX w. zajmował się także bezpośrednio Wydział Stanowy, organ wykonawczy Sejmu stanowego galicyjskiego, ustanowiony na podstawie § 6 patentu z dnia 13 kwietnia 1817 r.⁴⁰ W 1829 r. zmniejszono w Galicji podatek gruntowy, wprowadzając przy tym nowy, bardzo uciążliwy ekonomicznie podatek konsumpcyjny od trunków – akcyzę⁴¹. Podatek ten stanowił bar-

³⁶ Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 45; „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 8.

³⁷ Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 46.

³⁸ *Ibid.*, 384.

³⁹ Art. 11 ustawy sejmowej z dnia 7 września 1848 r. mówi wprost: „[...] uchyla się przymus pobierania piwa i wódki, tudzież zobowiązania z tymże połączone”. Budzi to pewne wątpliwości interpretacyjne, ponieważ przymus propinacyjny nigdy nie był w Polsce ustanowiony prawnie, a jak wcześniej wskazano, wynikał z nadużyć, błędnej interpretacji przepisów, czy praktyki właścicieli ziemskich. Przymus ten, jako nieistniejący prawnie, nie mógł być uchylony, a najwyżej zakazany. Takie też wątpliwości wystąpiły w Galicji po uchwaleniu tejże ustawy, gdy uchYLENIE przymusu propinacyjnego poczytywano nawet jako całkowite zniesienie propinacji. Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 75–6.

⁴⁰ Łoziński, *Galicyjski sejm stanowy*, 13.

⁴¹ *Ibid.*, 82.

dzo wysoki procent w stosunku do wartości wódki, co mocno nadwerżyło najbiedniejszą warstwę ludności, zmniejszając jednocześnie popyt na alkohol, a w konsekwencji dochody całego przemysłu gorzelnianego. Problemem tym zajął się właśnie Wydział Stanowy w sprawozdaniu w 1836 r., w którym postulowano obniżenie akcyzy na alkohol – produkcja wódki została uznana za niezwykle istotną dla galicyjskiego przemysłu, ściśle związaną z produkcją zboża, a przez to niezbędną do utrzymania żywności pól i wykarmienia bydła. W konsekwencji ulga w podatku gruntowym w żaden sposób nie rekompensowała strat, jakie przyniósł dla kraju nowy podatek od produkcji wódki⁴².

Z końcem pierwszej połowy XIX w. pojawiły się także głosy wzywające do ograniczenia pijaństwa w Galicji. Wprowadzenie podatku konsumpcyjnego od trunków nakłaniało właścicieli ziemskich do wyrównania strat w ich dochodach poprzez nakłanianie chłopów do picia różnymi sposobami – między innymi zatrudnionym w folwarku włościanom zamiast zapłaty w gotówce wydawano kwity do zrealizowania w karczmie⁴³. Chłopi także częściej zaczęli sięgać po wódkę, co było spowodowane obniżeniem jej ceny i wzrostem produkcji, wynikającym z zastąpienia zboża bardziej wydajnymi ziemniakami⁴⁴. Doprowadziło to do zmiany charakteru karczmy wiejskiej jako miejsca spotkań włościan. Tania wódka zastąpiła w nich nie tylko piwo, ale też dobre obyczaje – narastające bijatyki i awantury wypłoszyły kobiety, a karczmy stały się miejscem rozrywek w męskim gronie⁴⁵. W związku z problemem pijaństwa chłopów Franciszek Mysłowski, na sesji sejmu w 1844 r., domagał się ustalenia wysokich cen wódki, do czego nie przychylił się Sejm ze względu na szkody, „któreby przyniosło nałożenie cen przymusowych na tak ważny artykuł krajowego przemysłu i handlu”⁴⁶. Z kolei hrabia Leopold Krasieński na tej samej sesji proponował ograniczenie wyszynku w karczmach wiejskich prowadzonych przez Żydów z uwagi na szkodliwy wpływ na dobrobyt włościan⁴⁷. Na problem pijaństwa i demoralizacji chłopów zwracano uwagę także w późniejszym okresie autonomii galicyjskiej.

Ugruntowany w Galicji pod koniec XVIII w. system pańszczyźniany i dominialny trwał aż do końca lat czterdziestych XIX w. Rabacja galicyjska i powstanie krakowskie w 1846 r. oraz Wiosna Ludów w 1848 r. wstrząsnęły dotychczasowym porządkiem społecznym, politycznym i prawnym, a władze austriackie poczuły się zmuszone do pozyskania sobie przychylności wsi, co doprowadziło do zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów, które trwało w Galicji do 1857 r. i objęło 528 tysięcy gospodarstw chłopskich⁴⁸. Uwłaszczenie wiązało się ze zniesieniem świadczeń i powinności chłopów wobec panów, co stanowiło istotną część składową wartości majątków ziemskich⁴⁹. Państwo austriackie wzięło na siebie indemnizację za utracone skutkiem uwłaszczenia dochody i korzyści, która była spłacana w dużej mierze z podatków chłopskich⁵⁰. Zachowano również serwituty w postaci prawa poboru drewna w lasach dworskich oraz

⁴² *Ibid.*, 98.

⁴³ Fras, *Galicja*, 53; Burszta, *Spółczeństwo i karczma*, 43–4.

⁴⁴ *Ibid.*, 39–40.

⁴⁵ Fras, *Galicja*, 53.

⁴⁶ Łoziński, *Galicyjski sejm stanowy*, 116.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, 392.

⁴⁹ Balzer, *Historia ustroju Austrii*, 560.

⁵⁰ Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, 392.

prawa wypasu była⁵¹. W Wiedniu dostrzeżono także rodzące się tendencje odśrodkowe powodowane występowaniem licznych narodów monarchii, co wymuszało na Austrii stworzenie w ramach monarchii autonomii dla narodów jej podległych⁵².

Stosunki poddańcze w Galicji zostały zniesione ustawą sejmową z dnia 7 września 1848 r. Powstała przy tym wątpliwość, czy zniesienie poddaństwa pociągało za sobą likwidację propinacji. Rząd austriacki uznał jednak niezależność propinacji od stosunku poddańczego, utrzymując ją w mocy dekretem ministerialnym z dnia 10 czerwca 1849 r. do L.3965. Nie oznaczało to braku konieczności regulacji kwestii propinacyjnej w świetle zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów, co dobitnie wyrażono w rozporządzeniu ministerstwa spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r., na mocy którego zobowiązano się wydać osobną ustawę w przedmiocie zniesienia, wykupu i regulacji propinacji⁵³. Kwestii tej nie podejmowano jednak aż do lat sześćdziesiątych XIX w.

W okresie autonomicznym sprawami z zakresu propinacji w Galicji zajmowały się Sejm Krajowy, jako organ ustawodawczy, oraz Wydział Krajowy, jako parlamentarny organ wykonawczy i zarządzający. Sejm Krajowy galicyjski powstał na mocy Statutu krajowego galicyjskiego stanowiącego alegat nr II, litera „o” do patentu lutowego⁵⁴. Zgodnie z § 17 Statutu, projekty do ustaw w sprawach krajowych wchodziły na wokedę jako przedłożenia rządowe – Sejm otrzymał jednak inicjatywę ustawodawczą w formie prawa proponowania ustaw w sprawach krajowych. Należy zauważyć, że do każdej ustawy krajowej potrzebna była sankcja cesarska⁵⁵. Sprawy z zakresu ustawodawstwa o prawie propinacji, obok organizacji sądownictwa powszechnego na terenie kraju i organizacji władz administracyjnych i ustawodawstwa o księgach gruntowych, weszły w skład punktu III § 18 Statutu – zarządzeń co do innych przedmiotów dotyczących dobrobytu lub potrzeb kraju, które były przekazywane reprezentacji krajowej specjalnymi zarządzeniami.

Podstawę prawną funkcjonowania Wydziału Krajowego (niem. *Landesausschüss*)⁵⁶ w Galicji stanowił § 2 Statutu krajowego galicyjskiego z 1861 r., stwierdzający, że „uprawnienia należące do zakresu reprezentacji kraju wykonuje albo Sejm sam, albo Wydział Krajowy”⁵⁷. W celu realizacji prac Wydziału, utrzymania jego struktur organizacyjnych i podziału kompetencji stworzono Instrukcję dla Wydziału Krajowego⁵⁸. Wydział składał się z sześciu departamentów podzielonych według przynależnych im zadań⁵⁹. Sprawami z zakresu propinacji, w tym zarządem miejskimi funduszami propinacyjnymi, opłatami konsumpcyjnymi, ich poborem i wydzierżawianiem, zajmował się Departament VI⁶⁰. Wydział Krajowy w zależności od potrzeb tworzył także oka-

⁵¹ *Ibid.*, 393.

⁵² Przyczyną były również przegrane wojny Austrii z innymi państwami, m.in. z Włochami i Francją w 1859 r., na co zwrócili uwagę Dorota i Jerzy Malcowie, podkreślając przy tym nie tylko klęskę militarną, ale też bankructwo finansowe. Por. Malec, Malec, *Historia administracji*, 123.

⁵³ Obywatel z nad Wisły, *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń*, 147–50.

⁵⁴ Starzyński, *Kodeks prawa politycznego*, 952.

⁵⁵ Grodziski, *Sejm Krajowy*, 58; Małecki, *Wydział Krajowy*, 82.

⁵⁶ Balzer, *Historia ustroju Austrii*, 542.

⁵⁷ Starzyński, *Kodeks prawa politycznego*, 951.

⁵⁸ § 32 Statutu krajowego galicyjskiego z 1861 r. *Ibid.*, 964.

⁵⁹ § 19 Instrukcji dla Wydziału Krajowego. Starzyński, *Kodeks prawa politycznego*, 999.

⁶⁰ Małecki, *Wydział Krajowy*, 307.

zjonalnie, na dłużej lub na stałe, biura i agendy. Większość tych jednostek wewnętrznej administracji wydziału miała charakter doraźny, wyraźnie wspomagając konkretny departament w sprawach dotyczących jego zadań. Jedną z takich jednostek było Biuro Poboru Opłat Szynkarskich i Konsumpcyjnych od Piwa, które zajmowało się opłatami konsumpcyjnymi oraz zarządzaniem specjalnym urzędem propinacyjnym⁶¹.

W okresie autonomicznym ponownie zwrócono uwagę na występujące w Galicji pijaństwo chłopów (któremu nie zaradziły zniesienie poddaństwa oraz uwłaszczenie tej warstwy społecznej), a także na warunki życiowe oraz sytuację społeczną i ekonomiczną części społeczeństwa galicyjskiego. Problem stanowiła przede wszystkim niewystarczająca produkcja rolna – w stosunku do swojego obszaru Galicja była zamieszkiwana przez bardzo liczną ludność rolniczą, niemającą do dyspozycji wystarczającej ilości ziemi. Niedobór ziemi, a także brak umiejętności w jej uprawie, doprowadził do niewystarczającej produkcji płodów rolnych, a konkretnie pożywienia, w stosunku do zamieszkującej Galicję ludności⁶². Ilość żywności przypadająca na osobę ulegała dalszym zmniejszeniom ze względu na ciężary konieczne ponoszone przez ludność, jak podatki i spłata długów, a także potrzeby codzienne – trunki, tytoń oraz różne przedmioty zbytu⁶³. Ubóstwo, oprócz chorób czy epidemii, doprowadziło w Galicji do znacznego wzrostu śmiertelności i zmniejszenia przeciętnej długości życia, która w 1888 r. wynosiła 27 lat⁶⁴. W obliczu tej sytuacji chłopci chętnie sięgali po alkohol, o czym świadczą liczby – w 1888 r. roczna konsumpcja alkoholu w Galicji, nie licząc tego zawartego w winie i piwie, wynosiła siedem litrów na głowę⁶⁵. Nadmierne spożycie alkoholu przypisywano następstwom złego wyżywienia – przy lepszym i obfitszym pokarmie ilość spożywanych trunków miała ulegać zmniejszeniu⁶⁶. Problem pijaństwa dotyczył jednak głównie najniższej warstwy społecznej – chłopów średnich i bezrolnych⁶⁷. Choć problem pijaństwa w Galicji w drugiej połowie XIX w. uległ nieco osłabieniu, to nie ustał zupełnie⁶⁸. Pod naciskiem mieszczaństwa, socjalistów i ludowców konserwatyści zaczęli opowiadać się za bardziej aktywną polityką gospodarczą. Jednym z jej propagatorów był Stanisław Szczepanowski, polityk, działacz społeczny, publicysta i przemysłowiec. Stał się szeroko znany w roku 1888 za sprawą swojego dzieła *Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, przedstawiającego przygnębiający obraz stanu gospodarki galicyjskiej i warunków życia ludności⁶⁹. Zwrócił on także uwagę na negatywne skutki rozpijania ludności, potępiając jednocześnie Sejm i Wydział Krajowy za brak zdecydowania i woli uregulowania spraw propinacji tymi słowami:

⁶¹ *Ibid.*, 213.

⁶² Szczepanowski, *Nędza Galicyi*, 55.

⁶³ *Ibid.*, 64.

⁶⁴ *Ibid.*, 64–5.

⁶⁵ *Ibid.*, 31.

⁶⁶ *Ibid.*, 31–2; por. Burszta, *Spoleczeństwo i karczma*, 164–7.

⁶⁷ Wraz z uwłaszczeniem chłopów doszło także do rozwarstwienia wsi i powstania nielicznej, lecz wpływowej grupy chłopów, którzy uzależnili od siebie warstwy średnie i biedne. Burszta, *Spoleczeństwo i karczma*, 168.

⁶⁸ Szerzenie wstrzeźliwości przypisywano nie tylko misjom i bractwom wstrzeźliwości, ale też rozwojowi oświaty, rozpadowi zwyczajów i obyczajów wiejskich oraz gospodarce pieniężnej, nakładającej na chłopów konieczność bycia przezornym i planowania wydatków. Por. *ibid.*, 194–8.

⁶⁹ Fras, *Galicja*, 188–9.

Cała ta kwestya jest jednym z przykładów braku odwagi i stanowczości naszych władz autonomicznych w załatwieniu żywotnych spraw ekonomicznych. Nikt nie potępił miernego pokrzepienia się wódką, ale rozmaite przyczyny złożyły się na to, że kwestya propinacji jest raną jęczącą się na naszym ciele społecznym, i że karczmy są głównym narzędziem demoralizacji naszego ludu i to nie tylko przez pijaństwo ale przez sposobność do najrozmaitszych, nieczystych interesów, którą dostarczają⁷⁰.

S. Szczepanowski zauważył także możliwość zwiększenia dochodów podatkowych z propinacji po jej przeniesieniu na kraj, przy jednoczesnym ograniczeniu współzawodnictwa pojedynczych właścicieli propinacji oraz zmniejszeniu liczby karczem, co doprowadziłoby do ograniczenia wydatków na utrzymywanie niepotrzebnych arendarzy⁷¹.

Kwestię propinacji na Sejmie Krajowym poruszono podczas sesji w 1866 r. Prawo propinacyjne – jako relikwety stosunków feudalnych⁷², którego nie objęło zniesienie poddaństwa w Galicji – po 1848 r. pozostało co do zasady niezmienione. W obszernym sprawozdaniu z dnia 27 listopada 1866 r. Wydział Krajowy galicyjski zwrócił uwagę, że prawo propinacji – jako zawierające w sobie prawo właścicieli ziemskich, miast, korporacji, a także pojedynczych osób, wyjątkowo uprawnionych z tego tytułu do wyłącznego wyrobu i wyszynku wódki, piwa, miodu, wynikające i związane z własnością gruntu – jest w Polsce prawem prywatnym⁷³. Zaznaczono także, iż propinacja nie była w cesarstwie austriackim ani instytucją państwową, ponieważ w niektórych prowincjach była już mocno ograniczona, a w innych w ogóle nie istniała, ani też nie była instytucją krajową – nie była i nie mogła być zagwarantowana w ordynacjach krajowych, nie będąc przedmiotem prawa publicznego⁷⁴. Wykluczono także propinację z kategorii rzemiosła lub innego zajęcia przemysłowego, stwierdzając, że propinacja nie była rzemiosłem wolnym, gdyż ze swej natury przynależy do danego miejsca – nie była także rzemiosłem koncesjonowanym, jako że koncesja ze swej natury mogła zostać cofnięta, a prawo propinacji, jeżeli nie powstało wskutek nadania władzy, nie mogło być odebrane uprawnionemu⁷⁵. Podkreślono przy tym, jak ważna była propinacja dla dobrobytu ekonomicznego właścicieli ziemskich, dla których mogła być jedynym źródłem dochodu stałego, niezależnym od klęsk nieurodzaju nawiedzających rolników. Uwzględniono także związane z całym systemem gospodarczym w Galicji z propinacją z uwagi na wykorzystywane płodów rolnych przy wyrobie trunków⁷⁶. Zniesienie prawa propinacji i przeniesienie go na kraj miało nastąpić po jego wykupie w postaci ekspropriacji⁷⁷ (przymusowego pozbawienia własności za wynagrodzeniem), na podstawie § 365 ustawy cywilnej⁷⁸.

Następne lata stanowiły okres szerokiej debaty o prawie propinacji w Sejmie krajowym galicyjskim – nie powzięto jednak żadnych konkretniejszych rozwiązań aż do

⁷⁰ Szczepanowski, *Nędza Galicji*, 110–1.

⁷¹ *Ibid.*, 111.

⁷² Merunowicz, *List otwarty do P. T. Właścicieli prawa propinacji*, 6.

⁷³ „Sprawozdanie Wydziału krajowego”, 5.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ *Ibid.*, 9.

⁷⁷ *Ibid.*, 16.

⁷⁸ „Członek państwa obowiązany jest odstąpić za stosownym wynagrodzeniem, nawet zupełną własność rzeczy, jeżeli tego dobro publiczne wymaga”. Kasperek, Zatorski, *Powszechna księga ustaw cywilnych*, 205.

1875 r., kiedy uchwalono pierwszą z ustaw prowadzącą do zniesienia prawa propinacji w Galicji, a mianowicie ustawę z 30 grudnia 1875 r. Sejm krajowy galicyjski sprawę propinacyjną załatwił w ten sposób, że z początku uchwalono nie wykupienie, a zniesienie propinacji – uprawnionych pozostawiono w posiadaniu prawa propinacji jeszcze przez pewien okres, po upływie którego należało wypłacić im wynagrodzenie. Jednocześnie swoich zwolenników znalazło także utrzymanie prawa propinacji w całości – uznali oni zniesienie i przeniesienie tego prawa na kraj za błędne i nieprowadzące do poprawy sytuacji społecznej i ekonomicznej Galicji⁷⁹. Pogląd ten nie znalazł jednak większego poparcia.

Zgodnie z postanowieniami §§ 1 i 2 ustawy z dnia 30 grudnia 1875 r. propinacyjne prawo wyrobu napojów zostało zniesione za wynagrodzeniem z dniem wejścia w życie ustawy, czyniąc je przedmiotem „wolnego przemysłu”⁸⁰. W odniesieniu do prawa wyszynku i sprzedaży napojów, na mocy § 3 pozostawało przy uprawnionych jeszcze przez 26 lat, licząc od daty ogłoszenia edyktu, podającego do publicznej wiadomości prawomocne orzeczenia komisji propinacyjnej o „czystym dochodzie” z prawa propinacji dla całego kraju (§ 17 ustawy) – zgodnie z ogłoszonym w Dzienniku ustaw krajowych nr 63 edyktem z dnia 14 listopada 1884 r., l.261, okres ten rozpoczął się z dniem 1 stycznia 1885 r. i kończył z upływem 1910 r.⁸¹ Jednocześnie, na mocy § 31 ustawy z 1875 r., zezwolono w okresie wyznaczonym w § 3 ustawy jedynie na hurtową sprzedaż napojów z zakazaniem „sprzedaży drobiazgowej”. Za tak zwane szynkarstwo pokątne, bezprawne lub sprzedaż drobiazgową przewidziano kary grzywny lub aresztu (§ 33 ustawy). Przepisy ustawy nie zabraniały przy tym tworzenia nowych browarów, gorzelni czy miodosytni, jednak za ich założenie, w terminie od wejścia w życie ustawy z 1875 r. do upływu okresu oznaczonego w § 3 ustawy, należało dokonać jednorazowej opłaty w kwocie 2 tysięcy zł od każdej gorzelni i browaru lub w kwocie 100 zł od każdej miodosytni – z opłaty tej zwolnieni byli propinatorzy, którzy prawo propinacji posiadali na swoim obszarze w dniu wejścia w życie ustawy.

Czysty dochód miał być, zgodnie z § 5 ustawy, podstawą obliczenia wynagrodzenia dla propinatorów za zniesienie prawa. Obliczyć go dla całego kraju miały specjalnie do tego powołane komisje: komisja krajowa we Lwowie oraz komisje miejscowe (§ 6 ustawy). Zgodnie z § 7 ustawy komisja krajowa była organem siedmioosobowym składającym się z c.k. Namiestnika jako przewodniczącego (lub delegowanego przez niego zastępcy) oraz sześciu członków: dwóch urzędników politycznych wyznaczonych przez Namiestnika, dwóch delegatów Wydziału Krajowego, jednego radcy wyższego Sądu krajowego lwowskiego, wyznaczonego przez Prezydenta sądu i jednego zastępcy uprawnionych, powołanego przez Namiestnika w porozumieniu z Wydziałem Krajowym. Członków komisji krajowej mieli także wspierać urzędnicy konceptowi, ra-

⁷⁹ Jak pisał poseł, hrabia Czesław Lasocki „[...] zniesienie lub uszczuplanie praw nabytych do dwudziestodwuletniego poboru dochodów z propinacji i prawa do wieczystej karczmy, nie jest kwestią koniecznej, ogólnospołecznej potrzeby i wagi, by się odwoływać można w imię patriotyzmu do ofiarności prywatnej, nie podpada nawet pod kategorię wyłączeń ustawami przewidzianych, skoro nikt nie suponuje, by z chwilą przeniesienia prawa tego na kraj czy państwo, przestała istnieć karczma, nastął początek powszechnej wstrzeźliwości, wzmożły się moralność, oświata, dobrobyt u ludu”. Lasocki, *W obronie Ustawy Krajowej z roku 1875*, 3.

⁸⁰ *Ustawa z 30 grudnia 1875 r.*, 7.

⁸¹ Małachowski, *O ingerencji sądów*, 6.

chunkowi i manipulacyjni. Komisje miejscowe ustanawiane miały być według potrzeb, a składały się z urzędnika politycznego, wybranego przez Namiestnika, i zaprzysiężonego pisarza. Członkowie komisji nie pobierali uposażenia za swoją pracę.

Zgodnie z § 10 ustawy z 1875 r. w celu objęcia obliczeniem wypłaty wynagrodzenia uprawnieni z tego tytułu mieli obowiązek zgłosić wyliczenie czystego dochodu ze swojej działalności za lata od 1869 do 1874 w terminie sześciu miesięcy od ogłoszenia stosownego edyktu w tej sprawie przez c.k. Namiestnika – uchybienie temu terminowi wywoływało sankcję obciążenia kosztami wysłедzenia dochodu. Zadaniem komisji miejscowych była analiza przydzielonych im zgłoszeń celem wysłędzenia czystego dochodu osobno dla każdego ciała hipotecznego, a jeżeli prawo propinacji nie było połączone z majątkiem, osobno dla każdego propinatora. Za podstawę ustalenia czystego dochodu przyjęto dochód służący do wymiaru podatku dochodowego (§ 11 ustawy). W oszacowaniu czystego dochodu komisja miejscowa mogła korzystać z pomocy zaprzysiężonych znawców, mianowanych przez c.k. Namiestnika. Następnie, na podstawie § 13 ustawy, komisje miejscowe przedkładały akta komisji krajowej, która po ich rozpoznaniu przeprowadzała (w razie potrzeby) postępowanie uzupełniające lub wydawała orzeczenie o czystym dochodzie osobno dla każdego ciała hipotecznego względnie propinatora. Od orzeczenia komisji przysługiwało odwołanie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych za pośrednictwem komisji krajowej w terminie 30 dni od dnia doręczenia orzeczenia (§ 14 ustawy). Orzeczenia te, po uzyskaniu prawomocności, przekazywano Wydziałowi Krajowemu, który następnie, po zebraniu prawomocnych orzeczeń dla wszystkich uprawnionych w kraju, wydawał wspomniany wyżej edykt, podający te orzeczenia do wiadomości publicznej, co zgodnie z § 17 ustawy rozpoczynało bieg terminu 26 lat obowiązywania prawa do wyszynku i sprzedaży napojów propinacyjnych, określonego w § 3 ustawy, przed całkowitym zniesieniem tego prawa. Na potrzeby wypłaty wynagrodzeń z tytułu zniesienia prawa propinacji, a także na pokrycie kosztów związanych z wysłędzeniem czystego dochodu, miał być utworzony fundusz propinacyjny (§ 19 ustawy) powstający z rocznych opłat od szynkarzy, jednorazowych opłat od zakładania gorzelnii, browarów i miodosytni, a także z grzywien nakładanych za przestępstwa propinacyjne. Funduszem tym miał zarządzać Wydział Krajowy (§ 24 ustawy).

W tym miejscu należy wspomnieć o § 4 ustawy z 1875 r. – w dniu wejścia w życie tego aktu prawnego właścicielom odrębnych ciał hipotecznych, z którymi połączone było prawo propinacji, a także właścicielom propinacyjnego prawa wyszynku w obrębie danej miejscowości, zastrzeżono prawo rzeczowe szynkowania gorących napojów (z wyjątkiem wina) w jednym szynku, w obrębie tej samej majątności lub miejscowości, po upływie okresu wskazanego w § 3 ustawy – jeżeli majątność, stanowiąca jedno ciało hipoteczne, rozciągała się na więcej niż jedną gminę, prawo szynkowania gorących napojów pozostawało w każdej z nich. Prawo to określano mianem „szynku realnego”⁸². Wiązał się z tym bezpośrednio § 18 omawianej ustawy, zobowiązujący komisję krajową do przedkładania prawomocnych orzeczeń o czystym dochodzie sądom hipotecznym, które następnie miały odnotowywać w księgach hipotecznych ustanie prawa propinacji dla tego majątku z upływem 26 lat od wydania edyktu z § 17 ustawy, wraz z uwidocznie-

⁸² Por. *ibid.*; zob. też Skalkowski, *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r.*, 45, 60.

niem wypłaty wynagrodzenia za zniesienie tego prawa oraz zaznaczeniem prawa „szynku realnego” po upływie tego terminu.

Ustawa z dnia 22 kwietnia 1889 r. doprecyzowała postanowienia w przedmiocie zniesienia propinacji oraz regulowała zasady i postępowanie w sprawie wykupu tego prawa, dokonując także pewnych zmian w postanowieniach ustawy z 1875 r. Zgodnie z treścią § 1 ustawy z 1889 r. praw wyszynku i sprzedaży napojów propinacyjnych pozostawało w posiadaniu uprawnionych do końca 1889 r., po czym przechodziło na kraj względnie na krajowy fundusz propinacyjny, by ustać zupełnie z końcem 1910 r. Świadczy to o zajęciu przez władze krajowe dużo bardziej radykalnego stanowiska w przedmiocie ostatecznego załatwienia sprawy propinacyjnej w porównaniu z ustawą z 1875 r.⁸³ Co ciekawe, ustawa z 1889 r. nie zawierała postanowień regulujących przemysł szynkarski po zniesieniu i wykupie prawa propinacji⁸⁴. Ustawie tej zarzucano także brak ustanowienia nadzoru i wpływu władz autonomicznych (magistratów miejskich i wydziałów powiatowych) na szynkarstwo. Konieczności takiej regulacji upatrywano w miejscowym charakterze propinacji galicyjskiej, wymagającej innego podejścia niż pozostałe kraje c.k. Monarchii⁸⁵.

Postanowieniami § 33 ustawy z 1889 r. uchylono opisane wcześniej przepisy §§ 4 i 18 ustawy z 1875 r., odnoszące się do „szynku realnego”, który został całkowicie zniesiony – ustawa z r. 1889 oznaczyła 31 grudnia 1889 r. jako dzień, w którym ustawał dotychczasowy przywilej propinacyjny, w tym wspomniany wcześniej, zastrzeżony § 4 ustawy z 1875 r. „szynk realny”. Ustawą z 1889 r. zniesiono także przepisy §§ 19 i 24 ustawy z 1875 r. w zakresie ustanowienia funduszu propinacyjnego i zarządu nim przez Wydział Krajowy. Zgodnie z § 2 ustawy z 1889 r. właściciele prawa propinacji mieli otrzymać stosowne wynagrodzenie, rekompensujące ubytek w dochodach spowodowany jego zniesieniem, wypłacone przez specjalnie powołaną c.k. Dyрекcję galicyjskiego funduszu propinacyjnego⁸⁶. Dyrekcja ta, działająca jako organ kolegialny (§ 38 ustawy z 1889 r.), składała się z ośmiu członków: c.k. Namiestnika lub mianowanego przez niego zastępcy jako przewodniczącego oraz z siedmiu członków: dwóch członków delegowanych przez Wydział Krajowy, dwóch członków powołanych przez Namiestnika spośród przedstawionych przez Wydział Krajowy właścicieli dóbr, z którymi związane było prawo propinacji, z dwóch członków mianowanych przez c.k. Namiestnika oraz z jednego radcy wyższego Sądu krajowego we Lwowie wyznaczonego przez Prezydenta tego sądu (§ 4 ustawy z 1889 r.).

⁸³ Lata pomiędzy wprowadzeniem ustawy z 1875 r. a ustawy z 1889 r. stanowią najbardziej burzliwy okres w zakresie debaty nad sposobami zniesienia i wykupienia prawa propinacji. Największym problemem były bardzo wysokie dochody z propinacji oraz sytuacja propinatorów obawiających się znacznego uszczuplenia ich dochodów i braku stosownego wynagrodzenia związanego ze zniesieniem propinacji. Stąd może wynikać brak stanowczości władz krajowych przy opracowaniu przepisów ustawy z 1875 r. Dopiero pod wpływem licznych stanowisk, publikacji oraz obrad sejmowych (wymagających w tym zakresie głębszego zbadania) przekonano właścicieli propinacji do konieczności ostatecznej likwidacji tego prawa oraz wypracowano stosowne postanowienia w przedmiocie wynagrodzenia za zniesienie propinacji.

⁸⁴ Popiel, *W sprawie propinacyjnej*, 16.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Skalkowski, *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r.*, 35–6.

Wysokość funduszu propinacyjnego, zgodnie z § 5 ustawy z 1889 r., wynosiła 62 miliony 200 tysięcy zł w 4% obligacjach. Z tego kapitału zaspokajano uprawnionych, których podzielono na cztery grupy według sposobu wypłaty wynagrodzenia:

- Grupa 1 – właściciele propinacji, którym przyznano w orzeczeniach 26-letnie wykonywanie tego prawa i jeden szynk wieczysty – otrzymywali 17,5-krotny dochód oznaczony orzeczeniem (§ 6 ustawy).
- Grupa 2 – właściciele propinacji, którym oznaczono tylko czysty dochód, służący za podstawę wymiaru wynagrodzenia, lecz nie przyznano prawa do jednego wieczystego szynku – otrzymywali wynagrodzenie zmniejszone o ekwiwalent nieprzyznanego im wieczystego szynku (§ 15 ustawy).
- Grupa 3 – właściciele propinacji, którym przyznano tylko prawo wieczystego szynku, ale nie obliczono dla nich czystego dochodu z uwagi na niewykonywanie przez nich prawa propinacji w czasie przeprowadzania dochodzeń na podstawie ustawy z 1875 r. – otrzymywali wynagrodzenie za zniesienie prawa do wieczystego szynku na podstawie oszacowania.
- Grupa 4 – właściciele majątności tabularnych⁸⁷, którym nie przyznano prawa wieczystego szynku, ani też nie oznaczono dla nich czystego dochodu z prawa propinacji, mimo faktycznego wykonywania tego prawa – otrzymywali wynagrodzenie pod warunkiem wykazania w terminie trzech miesięcy od wejścia w życie ustawy z 1889 r., że faktycznie prawo propinacji wykonują.

Każdy z uprawnionych był zawiadamiany o wysokości przysługującego mu kapitału wynagrodzenia. Do wypłaty wynagrodzeń c.k. Dyrekcja funduszu propinacyjnego miała przystąpić z dniem 1 stycznia 1890 r. z uwzględnieniem postanowień Działu IV ustawy z dnia 30 grudnia 1875 r. dotyczącego spłaty wynagrodzenia z tą zmianą, że uchwała właściwego sądu realnego (krajowego lub obwodowego⁸⁸), zezwalająca na wypłacenie kapitału wynagrodzenia, miała zostać przedłożona Dyrekcji funduszu do dnia 31 grudnia 1894 r. – w przeciwnym razie kapitał wynagrodzenia był składany do depozytu sądowego, a właściciel nabierał uprawnienia do odsetek (§ 19 ustawy z 1889 r.).

Proces likwidacji propinacji trwał jeszcze do 1911 r.⁸⁹ Po roku 1889 pojawiały się nieliczne i nieprzynoszące rezultatu głosy dążące do utrzymania prawa propinacji – głównie ze strony bogatych właścicieli ziemskich, podmiotów (lub ich reprezentantów), mających duży zysk z wykonywania tego prawa, którzy „Świętej Karczmy bronili z zapalem godnym lepszej sprawy”⁹⁰.

Zniesienie i wykupienie prawa propinacji w Galicji wraz z przeniesieniem go na władzę krajową niewątpliwie stanowiło proces długi i trudny. Związane było to w dużej mierze ze stanowiskiem właścicieli ziemskich, dla których propinacja, po zniesieniu poddaństwa i uwłaszczeniu chłopów, była jednym z głównych źródeł dochodu, szczególnie w trudnych latach powłaszczeniowych – prawdopodobnie, gdyby wraz poddaństwem

⁸⁷ Dobrami tabularnymi (a po reformach uwłaszczeniowych majątnością – własnością tabularną) nazywano dobra ziemskie w Galicji podlegające opodatkowaniu, z którymi związane były prawa propinacji, mlewa i rybołówstwa, wpisane na mocy patentu cesarza Józefa II z dnia 24 marca 1780 r. do Tabuli Krajowej przy Trybunale Krajowym we Lwowie. Spis majątności tabularnych został ujęty w *Skorowidzu dóbr tabularnych w Galicji z W. Ks. Krakowskiem* z 1905 r.

⁸⁸ Skalkowski, *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r.*, 22.

⁸⁹ „Walka z propinacją”, 16; „Zniesienie propinacji”, 2.

⁹⁰ „Walka z propinacją”, 16.

i uwłaszczeniem chłopów zlikwidowano także propinację, doszłoby do upadku wielu majątków. Nie kwestionowano przy tym samej konieczności likwidacji propinacji – starano się jedynie odwlec ten moment, próbując jednocześnie zapewnić jak najwyższe odszkodowanie za utracone dochody⁹¹. W XIX w. problemy płynące ze związanego z propinacją wyzysku chłopów, w szczególności w postaci przymusu propinacyjnego oraz brakiem możliwości skutecznej ingerencji władzy krajowej w galicyjskie prawo propinacji, prowadziły do pogłębiania się pijaństwa chłopów i zubożenia społeczeństwa. Jak wcześniej zauważono, propinacja, w obowiązującej formie, była jednym z ostatnich przejawów systemu feudalnego, źródeł wyzysku i władztwa pana nad chłopem, co nie przystawało do pręźnie zmieniającego się społeczeństwa, szczególnie w kontekście zmian, jakie nastąpiły w Galicji i w Europie z końcem pierwszej połowy XIX w., a także zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia chłopów. Pozytywnie należy ocenić sam proces zniesienia i wykupu prawa propinacji w Galicji jako odpowiednio rozłożony w czasie, biorący pod uwagę – gruntowany przez wiele stuleci – charakter tego prawa, którego propinatorzy nie mogli być pozbawieni w jednej chwili i bez odpowiedniego odszkodowania. Nie bez znaczenia pozostaje także okres, przez jaki przygotowywano zniesienie propinacji w Galicji – Wydział Krajowy galicyjski przedłożył swoje sprawozdanie co do wykupu propinacji w 1866 r., a do uchwalenia ustawy o wykupie doszło w 1889 r. Przez cały ten okres pojawiały się, wcześniej już wspomniane, komentarze, opracowania do nowo powstających przepisów w tym przedmiocie, mające pomóc w pracach Sejmu krajowego galicyjskiego, co prowadzi do wniosku, że była to sprawa doniosła, przygotowywana rzetelnie i pieczołowicie⁹². W zakresie propinacji galicyjskiej konieczne jest zbadanie, w jaki sposób przepisy propinacyjne odnosiły się do ziem włączonych do Austrii, w szczególności miast mających różne podstawy nadawania im prawa propinacji lub tego prawa w ogóle nieposiadających. Warta zbadania jest też kwestia przymusu propinacyjnego – w jaki sposób i w jakim zakresie był stosowany w Galicji mimo jego ograniczeń oraz czy został utrzymany na włościach nawet po jego uchyleniu z końcem pierwszej połowy XIX w. W odniesieniu do procesu zniesienia propinacji w Galicji warte zbadania jest, w jakich terminach i którym właścicielom prawa propinacji wypłacono wynagrodzenie z tytułu jego wykupu, jakie kwoty na to przeznaczano, kto się wykupem rzeczywiście zajmował, czy powstały dodatkowe roszczenia i reklamacje związane z wykupem, a także jak wyglądała ingerencja sądów w zniesienie prawa propinacji. Jednocześnie powstaje pytanie, jaką formę przybrało szynkarstwo po ostatecznym zniesieniu propinacji w 1911 r. – w źródłach pojawiają się bowiem wzmianki o wprowadzeniu koncesji szynkarskich⁹³. Na te pytania powinny odpowiedzieć dalsze, szersze badania.

⁹¹ Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów*, 168–9.

⁹² Jednym z pochodzących z tego okresu tekstów jest opracowanie dotyczące propinacji w dawnej Polsce autorstwa Michała Bobrzyńskiego, powstałe w związku z obradami Sejmu krajowego galicyjskiego nad ustawą o wykupie prawa propinacji. Przedmiotem tej publikacji było źródłowe przedstawienie rysu historyczno-prawnego propinacji w okresie przedrozbiorowym w Polsce na potrzeby obrad sejmowych nad zniesieniem prawa propinacyjnego, mające stanowić przyczynek dookreślenia, czym była propinacja i dlaczego, jako nieprzystająca do sytuacji w Galicji w drugiej połowie XIX w., musiała zostać zniesiona. Bobrzyński, *Prawo propinacji*, 3.

⁹³ „Zniesienie propinacji”, 2.

Bibliografia

Źródła prawne

- Kasperek, Franciszek i Zatorski, Maksymilian, oprac. *Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich Monarchji austriackiej. Z późniejszymi odnośniami ustawami i rozporządzeniami*. Cieszyn: nakładem Karola Malika, 1875.
- Kasperek, Jan Rudolf, oprac. *Zbiór ustaw administracyjnych w Królestwie Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem obowiązujących, do użytku organów c.k. Władz rządowych i Władz autonomicznych*. Tom 1. Kraków: drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868.
- Ohryzko, Jozafat, wyd. *Volumina Legum*. Tom 7. Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860 [VL 7].
- Skalkowski, Tadeusz, oprac. *Ustawa z dnia 22. kwietnia 1889 r. o wykupnie prawa propinacji, z uwagami i objaśnieniami*. Lwów: I Związkowa Drukarnia, 1889.
- Starzyński, Stanisław, oprac. *Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie ustawy konstytucyjne 1848–1903*. Lwów: nakładem K. S. Jakubowskiego, 1903.
- Uruszczak, Waclaw, Grodziski, Stanisław i Dwornicka, Irena, wyd. *Volumina Constitutionum*. Tom 1: 1493–1549. Volumen 1: 1493–1526. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996 [VC I/1].
- Ustawa z 30 grudnia 1875 r. o zniesieniu prawa propinacji dla Królestwa Galicji i i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów: nakładem Redakcji Przeglądu Sądowego i Administracyjnego z drukarni Ludowej pl. Bernardyński 1, 1876.
- Ustawa z dnia 30 grudnia 1875 roku dla królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem zawierająca postanowienia o zniesieniu prawa propinacji (Dziennik ustaw i Rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem 1877 nr 55).
- Ustawa z dnia 22 Kwietnia 1889 roku dla Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, zmieniająca niektóre postanowienia ustawy krajowej z dnia 80. Grudnia 1875, Nr, 55. Dz. ust. i rozp. kraj. z r. 1877 o zniesieniu prawa propinacji (Dziennik ustaw i Rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem 1889 nr 30).

Źródła drukowane

- Merunowicz, Teofil. *List otwarty do P. T. Właścicieli prawa propinacji zasiadających w Sejmie Krajowym*. Lwów: Nakładem autora, 1884.
- „Krajowe Biuro Statystyczne przy Wydziale krajowym”. W: *Skorowidz Dóbr Tabularnych w Galicji z W. Ks. Krakowskiem*. Kraków: nakładem Wydziału Krajowego, 1905.
- „Sprawozdanie Wydziału krajowego w przedmiocie wykupna propinacji”. W: *Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z czwartej sesji Sejmu galicyjskiego z roku 1866* (alegat 5). Lwów: Sejm Krajowy Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, 1866.
- Staszic, Stanisław. *Przestrogi dla Polski*. <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/przestrogi-dla-polski.pdf> (dostęp: 20.09.2023).
- „Walka z propinacją”. *Nowości Ilustrowane* 2, nr 45 (4 listopada 1905).
- „Zniesienie propinacji”. *Tygodnik Ziemi Sanockiej* 1, nr 24 (9 października 1910).

Opracowania

- Balzer, Oswald. *Historia ustroju Austrii w zarysie*. Lwów: nakładem K.S. Jakubowskiego, 1899.
- Bardach, Juliusz, Leśnodorski, Bogusław i Pietrzak, Michał. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005.
- Bobrzyński, Michał. *Prawo propinacyi w dawnej Polsce*. Kraków: drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888.
- Burszta, Józef. *Spółeczeństwo i karczma. Propinacja, karczma i sprawa alkoholizmu w społeczeństwie polskim XIX w.* Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1951.
- Burszta, Józef. *Wieś i karczma. Rola karczmy w życiu wsi pańszczyźnianej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1950.
- Dutkiewicz, Walenty. *Prawa Cywilne, jakie w Polsce od roku 1347 do wprowadzenia Kodexu Napoleona obowiązywały*. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1869.
- Fras, Zbigniew. *Galicja*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1999.
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia staropolska Ilustrowana*. Tom 4. Warszawa: druk Piotra Laskauera i S-ki, 1908.
- Grodziski, Stanisław. *Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914*. Wyd. 2. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2018.
- Lasocki, Czesław. *W obronie Ustawy Krajowej z roku 1875 o wykupnie prawa propinacyi*. Kraków: druk Wł. L. Anczyca i Spółki, 1889.
- Łoziński, Bronisław. *Galicyjski sejm stanowy 1817–1845*. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1905.
- Malec, Jerzy i Malec, Dorota. *Historia administracji i myśli administracyjnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
- Małachowski, Godzimir. *O ingerencji sądów przy zniesieniu prawa propinacyi w Galicyi*. Lwów: Księgarnia Seyfartha & Czajowskiego, 1889.
- Małecki, Marian. *Wydział Krajowy sejmu galicyjskiego, Geneza, struktura i zakres kompetencji, następstwo prawne*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.
- Michalewicz, Jerzy. *Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1988.
- Obywatel z nad Wisły. *Przegląd Ustaw i Rozporządzeń tyczących się Prawa Propinacyjnego w Galicyi*. Kraków: czcionkami Drukarni Czasu, 1862.
- Popiel, Jan. *W sprawie propinacyjnej*. Kraków: druk Wł. L. Anczyca i Spółki, 1888.
- Rafacz, Józef. *Przymus propinacyjny w dobrach królewskich koronnych w epoce nowożytnej*. Warszawa: druk. Kasy im. Mianowskiego, 1933.
- Spyra, Adam. *Browarnictwo Galicji doby autonomicznej*. Kraków: Wydawnictwo „Księgarni Akademickiej”, 1994.
- Szczepanowski, Stanisław. *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*. Lwów: drukiem Pintera i Spółki, 1888.
- Ślusarek, Krzysztof. *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2002.